

תרבות, זיכרון והיסטוריה

בהוקרה לאניטה שפירא

עורכים

מאיר חזן • אורי כהן

כרך שני: תרבות וזיכרון ישראלי

אוניברסיטת תל-אביב

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, ירושלים

תוכן העניינים

כרך שני: תרבות וזיכרון ישראלי

היסטוריה יישובית-ישראלית

383	זמנמרחב ביצירות ס. יזהר ויהודה עמיחי: שני מודלים קוגניטיביים בספרות הישראלית המוקדמת	דן מירון
421	תמונות זיכרון, סיפור חיים	איריס מילנר
447	תחת מכבש ההיסטוריה: על קו אחד בספרות של דור תש"ח	אבנר הולצמן
471	התנ"ך כהיסטוריה וכמיתוס: עיון משווה במקומו של התנ"ך בהגותם הציונית של דוד בן-גוריון ושל מרדכי מרטין בובר	שלום רצבי
497	החזרה אל התנ"ך: הטיול וזיכרון העבר בשיח התיירותי בישראל	יעל זרובבל
523	מ'ביעור חמץ של מנטליות' ל'הפיכת הפירמידה': עלייתו ודעיכתו של האתוס האנטי-אינטלקטואלי בחברה הישראלית	אלון גן
549	הדימוי הבולשוויקי של מפא"י בשיח הזיכרון הישראלי	אבי בראלי
563	פמיניזם של מטבח ודמעות: ראלים אוטופי בזיכרון המשותף של פועלות העלייה השנייה	יוסף גורני וגילת גופר
585	'הכשרת הממזר': יהלומים, מלחמה והלגיטימציה של ההון הפרטי בארץ ישראל המנדטורית	דוד דה פריס
609	מפסח תש"ח עד פסח תש"ט: חגים וחגיגות במלחמת העצמאות	נורית כהן- לוינובסקי
641	בעקבות המלחמה, בעקבות האשמה, בעקבות 'חרבת חזעה'	נורית גרץ וגל חרמוני
655	שאלת הפליטים: מבט חדש על זיכרון ושכחה	דוד נתן מאירס

671	'שתי מדינות לשני העמים': שאלת המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל	אשר ססר
685	'החלוציות הבורגנית': תרבות פופולרית והאתוס של 'מעמד הביניים הממסדי' – שירי נעמי שמר, 1956–1967	דני גוטוויין
747	הנוסטלגיה בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה הציונית	אביבה חלמיש
767		אניטה שפירא – רשימת פרסומים
779		רשימת המשתתפים

כרך ראשון: תמונת זיכרון

11		דברי תודה
13	מבוא	מאיר חזן ואורי כהן
27	שם, זיכרון, משפט	נילי כהן

היסטוריה כללית

53	ההבניה החברתית של שתיקה	ג'יי וינטר
71	בין מיתוס להיסטוריה: מורשתו של ליוויס	יוסי מאלני
93	האמבטיה של מארה: מודרניות, זיכרון והחומרים של ההיסטוריה	בילי מלמן
121	'יעקב טלמון בין לאומיות 'טובה' ללאומיות 'רעה'	עזרא מנדלסון
135	שתיקת הגנרל: סר אלן קאנינגהם והנצחת מלחמתו במדבר המערבי ב-1941	מוטי גולני
161	ארכיון הזיכרון: טכנולוגיות תקשורת והמאבק על הזיכרון	נעמה שפי

היסטוריה יהודית

181	היהודים, המלחמה והצבא בהיסטוריה המודרנית	דרק יונתן פנסלר
-----	--	-----------------

		דינה פורת
207	'קצת בנימין וקצת זאב': הרצל מול גדולי עולם – אנטישמיות בין היסטוריה פוליטית לזיכרון לאומי	
225	הזיכרון ההיסטורי של יהודי מצרים	שמעון שמיר
237	הסיפור של יהודי גרמניה: דינמיקה היסטורית וקיבעון היסטוריוגרפי	שולמית וולקוב
251	אז ועתה: עלייתם וקליטתם של יהודי גרמניה, בין היסטוריה לתודעה היסטורית	חגית לבסקי
275	היסטוריה, זיכרון והיסטוריוגרפיה: הפולמוס על ילדי טהראן	דבורה הכהן
313	התעמולה הנאצית במזרח התיכון במהלך מלחמת העולם השנייה והשואה: הפצה, זיכרון והמשכיות	ג'פרי הרף
337	פיוס השנים-עשר והשואה: עיון מחודש	שאול פרידלנדר
351	השואה והקמתה של מדינת ישראל: מיתוס או מציאות	אריה י' כוכבי

שאלת הפליטים: מבט חדש על זיכרון ושכחה

דוד נתן מאירס

אפתח בזיכרון אישי הקשור לאניטה. בספטמבר 1982 באתי לתל אביב אחרי סיום לימודי בקולג' בארצות הברית כדי להתחיל את הלימודים לתואר שני באוניברסיטת תל אביב. שמה של אניטה שפירא היה מוכר לי מן הביוגרפיה שכתבה על ברל, שפרסמה את שמה והכתירה אותה ככוכב עולה בשמי המחקר ההיסטורי של הציונות. התעניינתי בתולדות הציונות הסוציאליסטית ולכן החלטתי להירשם לסמינר שלה. מצאתי סביבה אינטלקטואלית שונה מאוד מכפי שהכרתי עד אז. ראשונה הייתה שאלת השפה. באותו סמינר הייתי במידה רבה צופה בלבד: ישבתי שם במצב של כמעט בהלה גמורה, עדיין לא בוטח בעברית שלי ולא מסוגל להצטרף לחילופי הדברים המהירים. שנית, הרכב הכיתה לא דמה כמעט למה שהכרתי. הסטודנטים היו שונים ממני מאוד. הם היו מבוגרים יותר ובעלי ניסיון חיים עשיר – חקלאים, עורכי דין, הורים. היו בכיתה גם חיילים, אלופים בעצם, ושר לעתיד. הייתה זו ללא ספק אווירה מאיימת בעיני, עיני אמריקני צעיר ונרגש, ויכולתי רק לשער מה עשויה להרגיש מרצה צעירה שבאותם ימים החלה להתפרסם בעולם האקדמי.

אניטה שפירא שלטה ביד רמה בקבוצת הסטודנטים האסרטיביים והדעתנים הללו, הציגה להם שאלות ועוררה אותם לדיון תוך הפגנת שליטה מלאה במצב. היא קראה תיגר על התפיסות המקובלות של תלמידיה; כמה מהם היו מבוגרים דיים להכיר אישית את הדמויות המרכזיות בהיסטוריה שלמדנו – אם לא את ברל וטבנקין, הרי לפחות את בן-גוריון. לפעמים נאלצה להדגיש כי זיכרונותיהם האישיים אינם עולים בהכרח בקנה אחד עם הראיות ההיסטוריות, ובתוך כך לימדה אותי לקח חשוב ברגע מכריע זה בתהליך התגבשותי כחוקר: גמישותו של הזיכרון.

הסמינר התקיים בשנה הראשונה והטעונה מאוד של מלחמת לבנון הראשונה, בעקבות אירועי סברה ושתילה, כשבאוויר עמדה תסיסה פוליטית שחדרה גם לחדרי הלימוד באוניברסיטת תל אביב. כמה מהסטודנטים חשו בהילות והם ביקשו בתוקף לרתום את המחקר ההיסטורי למאבקים הפוליטיים החשובים שבפניהם עמדה מדינת ישראל באותה תקופה קריטית בחייה; היו שטענו, בניגוד לכך, שדבר כזה מסכן את הנורמות שתחום המחקר ההיסטורי מתהדר בהן מאז ומתמיד.

חילוקי הדעות הללו היו חלק מתרבות נסערת של מתח ועימות – די אם נזכיר את

רצה אמיל גרינצווייג ז"ל – שדרבנה רבים לטעון כי הקונסנזוס הלאומי בישראל, שבא תמיד לידי ביטוי בתקופות של עימות צבאי, הולך ומתפורר. ואכן, באותה תקופה סוערת התפרצה המחלוקת בקרב הישראלים בדרכים שונות, אבל הטענה ששנת 1982 מייצגת קרע דרמטי עלולה להשכיח מאתנו את העובדה ששסעים עמוקים התקיימו מאז ומתמיד בנרטיבים הציוניים והישראליים. סתירות צורמות באידאולוגיות, בזיכרונות ובמיתוסים ליוו את התנועה הציונית משחר ימיה וגלשו גם אל מדינת ישראל החדשה. אבל השכחה, הבהיר נשכחות ארנסט רנאן, 'היא גורם חיוני ביצירתה של אומה'. 'מהותה של אומה', הוא ממשיך, 'היא שלכל הפרטים יש דברים רבים במשותף, וגם שהם שכחו דברים רבים'.¹

ואכן השכחה, כפי שהזכירו לנו רבים וטובים, מפרידריך ניטשה דרך פול ריקר ועד יוסף חיים ירושלמי, היא צעד מכונן בהיווצרותו של זיכרון, ולפיכך איננה רק התנערות מזיכרון. אניטה שפירא מבינה זאת היטב, והדבר ניכר באחד ממאמריה החשובים ביותר שפורסם בשנת 2000, 'חרבת חזעה: זיכרון ושכחה'. במאמר זה היא מנתחת בהרחבה את התקבלות הסיפור הקלסי והשנוי במחלוקת של ס. יזהר, 'חרבת חזעה', שהופיע ב-1949, ומצביעה על הדרך המפוכחת שבה נבחנו ב'חרבת חזעה' המעשים והשאננות המרתיעה של החיילים הישראלים שהשתתפו בגירוש ערבים פלסטינים. שפירא מציינת כי סיפורו של יזהר צף ועלה בתודעה הציבורית הישראלית ברגעים שונים. לדוגמה, הוא היה חלק מתכנית הלימודים של משרד החינוך החל מ-1964 וזכה לגרסה קולנועית שהוקרנה בטלוויזיה ב-1978. אחד הדברים המעוררים את סקרנותה של שפירא הוא הדרך המוזרה שבה הזיכרון מתעתע בנו. 'עתים אנחנו יודעים', הדגישה, 'אך לא זוכרים'. בהקשר זה היא שבה אל התדהמה והזעם שבהם התקבלו בציבור הישראלי עבודותיהם של ההיסטוריונים החדשים בשלהי שנות השמונים, ובמיוחד של בני מוריס אשר, לדברי שפירא, 'הציג את עצמו כמי שגילה את החטא הקדמון של מדינת ישראל'.² בניתוח תולדות התקבלותו של הסיפור 'חרבת חזעה' היא משתמשת בו כ'מקרה בוחן לתעלולי הזיכרון והשכחה, המלווים את היווצרות הזיכרון הקולקטיבי'.³ המאמר הנוכחי הוא מבחינות רבות לא יותר מהערת שוליים למפעל זה. תיבחן בו מחדש השאלה מה היה ידוע ומה נשכח בשאלת עקירתם של הפלסטינים במהלך שנת 1948 וזמן קצר אחר כך, שנה הנתפסת בעיני היהודים כשחרור ובעיני הערבים כחורבן – או, במונח שנטבע בידי קונסטנטין זורייק, 'נכבה'. כמבוא לדיון אצטט מתוך

1 Ernest Renan, 'What is a Nation?', Geoff Eley and Ronald Grigor Suny (eds.), *Becoming National: A Reader*, New York and Oxford 1996, p. 45
 2 אניטה שפירא, 'חרבת חזעה: זכרון ושכחה', הנ"ל, יהודים, ציונים ומה שביניהם, תל אביב תשס"ח, עמ' 14.
 3 שם.

שאלת הפליטים

מאמר ביקורת מאת דיוויד רמניק, עורכו המבריק ורחב האופקים של ה'ניו יורקר', על ספרו של בני מוריס *1948: A History of the First Arab-Israeli War*. במאמר שפורסם ב־5 במאי 2008, כתב רמניק: 'זה כמעט ארבעים שנה מאמצים כל ספרי ההיסטוריה וספרי הלימוד בישראל, למעט כמה יוצאים מן הכלל, את הרעיון שיותר מ־700,000 הערבים שעזבו את ארץ ישראל כפליטים בין השנים 1947 ל־1950 עשו זאת מרצונם או בתגובה על קריאות מנהיגיהם'. בהמשך הוא העלה על נס את מאמצייה של ההיסטוריונים החדשים, שלדבריו היו הראשונים שבהנו במבט ביקורתי 'את הקמתה והתפתחותה של המדינה, ויהי מה'.⁴

רמניק הוא עיתונאי בעל ראייה חדה הכותב בתבונה על ישראל ועל הפלסטינים. לא קשה להבין מדוע אימץ את התפיסה הרווחת, לפיה ההיסטוריונים החדשים היו הראשונים שהפנו את תשומת הלב לגירוש של פלסטינים בידי כוחות יהודיים ואחר כך ישראלים. נכון לומר שרק בזכות כתיבתם של חוקרים כמו מוריס הגיעו לידינו מידע ופרטים רבים על היקפו של הגירוש הזה. עד כדי כך, שדרק פנסלר גורס כי הידע שלנו כיום על גירוש הערבים הוא 'החכמה המקובלת' בקרב החוקרים. ואילו קונסנווס חדש זה מחדד את השאלה שתעמוד במרכז העיון כאן: מה היה ידוע על האירועים הללו בעת התרחשותם, או זמן קצר לאחר מכן?⁵

העשור הראשון אחרי מלחמת 1948 היה עד למגוון של קולות יהודיים מובהקים, הן בישראל והן מחוץ לה, ששרטטו את הנושאים אשר העסיקו את ההיסטוריונים החדשים. אדון תחילה בשני מחקרים על אירועי 1948 והשפעתם, חיבורים שנכתבו בשנות החמישים ושראו את הנולד, אך נשכחו מאז. הצגתם לצד מחקר שלישי מאותה תקופה, של יוסף שכטמן, תסייע להבנת המגמות ההיסטוריות המוקדמות שפעלו בסתירה לנרטיב הלאומי הישראלי המתפתח, במיוחד באשר למנוסת הפלסטינים וליחס אליהם במדינת ישראל. מכאן אחזור מעט אחרנית בזמן ואזהה בעיתונות הישראלית קולות שנשמעו מיד אחרי המלחמה, אשר הזכירו במפורש את גירוש הפלסטינים ונתנו ביטוי לתביעה להחזרת הפליטים. מטרתה של סקירה זו היא לחשוף, בעקבות ניתוח הסיפור 'חרבת חזעה' על ידי אניטה שפירא, את המאבק המורכב בין גורמי הזיכרון והשכחה בשנים הראשונות לקיומה של מדינת ישראל.

כבר בתחילת דברי אדגיש כי העניין המיוחד שיש לי בהשתנות הזיכרון כפי שהיא משתקפת בשאלת הפליטים, התעורר בי במהלך כתיבת ספר על החוקר שמעון

4 David Remnick, 'Blood and Sand: A Revisionist Israeli Historian Revisits his Country's Origins', *The New Yorker*, 5.5.2008, p. 74

5 Derek J. Penslar, *Israel in History: The Jewish State in Comparative Perspective*, ראו London and New York 2007, pp. 44–45

רבידוביץ (1897–1957).⁶ רבידוביץ היה הוגה יהודי לאומי חדשן ושובר מוסכמות, שביקש למצוא שביל ביניים בין הציונים למחייבי הגולה (Diasporists) באמצעות רעיון יצירת אומה גלובלית אחת בעלת שתי בירות תרבותיות, האחת בגולה והאחרת בארץ האבות. הוא כינה, בהשאלה, את שתי הבירות הללו 'בבל וירושלים'. רבידוביץ פעל לקידום החזון הזה במהלך שלושה עשורים הן באירופה הן באמריקה, ובשנות חייו האחרונות הנציח את הרעיון בספרו בן שני הכרכים 'בבל וירושלים' (1957). הספר היה מוכר לחוג קטן של מעריציו, ובגרסתו המקורית נכלל בו פרק שלא זכה לראות אור. במרכזו של פרק זה עומדת ההבנה, שהשאלה היהודית עתיקת היום הן שהעסיקה את רבידוביץ כל חייו, הפכה אחרי 1948 לשאלה הערבית. כלומר, השאלה כיצד צריכה מדינה ריבונית להתייחס אל מיעוט תרבותי, חברתי ודתי מובהק החי בקרבה – שאלה שעמדה בפני היהודים לאורך אלפיים שנות קיומם כמיעוט לאומי – התהפכה על פיה לאחר הקמת המדינה. היהודים שזכו בריבונות קיבלו עתה הזדמנות ליישם את הלקחים ההיסטוריים שלמדו במסעם הארוך בגולה.

התוצאות הראשוניות אינן מעודדות, כתב רבידוביץ בצער. במקום להתייחס אל המיעוט הלאומי החי בקרבם כפי שהיו הם עצמם רוצים שיתייחסו אליהם, היהודים במדינת ישראל מפלים לרעה את האוכלוסייה הערבית הילידית. כמה מהחוקים הראשונים שנחקקו בכנסת הטרידו אותו. לאו דווקא חוק השבות (1950), שהציע ליהודים מכל רחבי העולם את הזכות להגר למדינה, אלא חוק האזרחות (1952), שהתווה עבור הערבים לידי הארץ דרך שונה וקשה יותר לקבלת אזרחות. רבידוביץ הסתייג גם מחוק רכישת מקרקעין (אישור פעולות ופיצויים) (1953), שאישר למדינה להפקיע לצרכיה אדמה שאינה נמצאת ברשות בעליה, 'לצורכי פיתוח חיוניים להתיישבות או לביטחון'. חוקים כאלה, הדגיש רבידוביץ, אינם נחוצים למפעל קיבוץ הגלויות או לביטחון המדינה, והוסיף: 'ואילו חייבום – אין בכוחם להתיר סטייה זו מחובת המדינה כלפי מיעוט־ערב שבגבולותיה. הפלייה היא הפלייה – גם כשהיא משמשת לצרכי בטחון המדינה'.⁷

רבידוביץ, שכתב זאת בראשית שנות החמישים, טען כי למדינת ישראל יש מחויבות מוסרית ופוליטית לחדול מצעדי חקיקה הפוגעים בזכויות התושבים הערבים, וכי זהו לקח היסטורי הכרחי ליהודים. דרישה זו לא הייתה אלא הקדמה לטענה רחבה ופרובוקטיבית יותר: לפתור את 'גזירת הפליטים', בניסוחו הייחודי של רבידוביץ. חוקי

6 ראו David N. Myers, *Between Jew and Arab: The Lost Voice of Simon Rawidowicz*, Hanover 2008

7 Simon Rawidowicz, 'Between Jew and Arab' (בין עבר לערב), בתוך: מאירס, שם, עמ' 140.

שאלת הפליטים

הכנסת שעליהם מתח ביקורת קודם לכן 'כקליפת השום הן כולן כלפי הפלייה רבה אחת, והיא איסור שיבת-בית שנגזר על הערבים שעזבו את ארץ ישראל – או ברחו ממנה'.⁸ ממקום שבתו בוולטהאם, מסצ'וסטס, נתן רבידוביץ ביטוי נוקב לכך:

אין לפני – ולפני ישראל והעולם כולו – אלא עובדה זו כמות שהיא: מאות אלפי ערבים, איש ואישה וטף, יצאו את הארץ, ואין מדינת ישראל מתירה להם לשוב לאוהליהם לישב על אדמתם, אדמת אבותיהם ואבות אבותיהם. מתש"ח ואילך הרביתי חשוב באותה עובדה, ומכל צדדיה, עד כמה שניתן לי – ואי-אפשר היה לי להשלים עמה, בשום פנים.⁹

לאורך 33 העמודים שבהם הוא מהרהר ב'שאלה הערבית', שמחציתם מוקדשת לפליטים, הבהיר רבידוביץ מה לדעתו אמור לקרות: 'אל יהי פליט ממדינת ישראל בעולם. ישובו פליטי ערב לנחלותיהם – והייתה מדינה טהורה, ישראל'. קריאתו להשבת הפליטים הפלסטינים התבססה בחלקה על חישוב התועלת הפוליטית והכלכלית שהדבר יביא. אבל הגורם המכריע בקריאתו היה הסיכוי להפגין את מעלתו המוסרית של העם היהודי. 'הצילו את כבוד ישראל ומדינת ישראל', הפציר, 'גם את שלומה ושלום בניה ובנותיה בדורות יבואו – ופתחו שער'.¹⁰

קריאה מובהקת זו להפגנה מוסרית יהודית, שנכתבה בעיקר בין השנים 1951–1953, הגיעה עד שלב ההגהות, השלב הלפני האחרון של תהליך ההוצאה לאור. לבסוף לא נכלל הפרק בגרסה המודפסת של 'בבל וירושלים'. ייתכן שרבידוביץ נמלך בדעתו והחליט שלא מן התבונה יהיה לכלול בספרו 'חומר נפץ' כזה, וייתכן שהמו"ל החליט על כך לפני מותו של רבידוביץ ביולי 1957 או לאחריו.

כך או כך, הטקסט שלא נדפס בספרו מלמד כי הוגים וחוקרים יהודים לא התעלמו מגורלם של ערביי ישראל, ויותר מכך, של הפליטים. בשנים שאחרי 1948 היה הזיכרון הציבורי הישראלי נתון עדיין בשלבי התגבשות, כמין חומר שטרם התקשה. פרסום של דעות מגוונות ושנויות מאוד במחלוקת על מה שרבידוביץ כינה 'השאלה הערבית' קדם להיווצרותו של זיכרון ציבורי ישראלי מגובש – אותו זיכרון שההיסטוריונים החדשים החלו לקרוא עליו תיגר שלושים שנה לאחר מכן. בהקשר של תקופה מוקדמת זאת, שדווקא בה ניכרת פתיחות רבה יותר, צמחה עבודתם של שני חוקרים שממצאיהם בישרו על כמה מהמסקנות המרכזיות העתידיות של ההיסטוריונים החדשים, ותוך כדי כך ביקשו לתמרן בין הנרטיבים המנוגדים של יהודים וערבים.

8 שם, עמ' 144. ההדגשה במקור.

9 שם, עמ' 145.

10 שם, עמ' 178. ההדגשה במקור.

רוני גבאי, צעיר יהודי יליד עיראק, כתב בשנת 1959 בז'נבה עבודת דוקטור בת 600 עמודים על שאלת הפליטים הפלסטינים. בהערת מבוא קצרה ציין גבאי כי יש לו נקודת מבט ייחודית על בעיית היחסים בין ערבים ליהודים (שבימיו נראתה מטרידה לא פחות מכפי שהיא נראית כיום). כיליד בגדאד שעלה לישראל בשנת 1950, הוא הכיר היטב הן את העולם הערבי והן את העולם היהודי, ועם זאת חש פליט בשני העולמות.¹¹ לחוויה הייחודית הזאת היו גם יתרונות, מפני שהיא אפשרה לו גישה מעוררת קנאה הן למקורות ערביים והן למקורות עבריים, ונטעה בו רצון 'לצייר תמונה הוגנת של ההתפתחויות הפוליטיות ולהסביר את נקודות המבט הסותרות בצורה חסרת פניות ככל האפשר'.¹²

אחת הדרכים לגבש גישה חסרת פניות הייתה לבחור שפת כתיבה ניטרלית לכאורה; מבחינה זו קדם גבאי להיסטוריונים החדשים בכך שכתב את מחקרו באנגלית. בניגוד להיסטוריונים החדשים, מחקרו לא התבסס על מגוון רחב של חומר ארכיוני ישראלי, שהרי חומרים כאלה לא היו זמינים בימיו. גבאי הסתמך על סקירה מקיפה של עיתונים וכתבי עת, על מסמכי ממשלה גלויים ועל ראיונות בשפה העברית ובשפה הערבית. מטרתו היתה לתאר את מצבם של הפלסטינים לפני 1948, ולנתח את 'הגורמים ואת האחראים' למנוסתם ב-1948.

גבאי לא חסך את שבטו מאף צד בתיאור יחסי הערבים והיהודים לפני 1948. השאיפה הציונית להקים חברה לאומית יהודית חדשה, המעוגנת במושגים כמו 'עבודה עברית' ו'תוצרת עברית', ניפצה כל סיכוי לחיים כלכליים או פוליטיים משותפים. כתוצאה מכך, טען גבאי, 'הקהילה הערבית ראתה ביהודים בצדק פולשים שבאו לסכן את מעמדם ולגזול את ארצם'.¹³ במקביל, המחלוקות הפנימיות בקרב הערבים דרבנו את הצדדים הנצים להסלים את הרטוריקה ואת הטקטיקה נגד הציונים, וכך נמנעה כליל האפשרות לפיוס או להתקרבות. הבריתים, הצד השלישי לסכסוך, לא הועילו הרבה לשיפור המצב: 'משטר המנדט ותנאיו הנציחו, ואולי אף העמיקו, את הפער בין שתי הקהילות והעצימו את נטייתן להתכנס פנימה'.¹⁴

11 רוני גבאי מציין כי התפוכות של העשור הקודם 'פעלו עלי במלוא עוצמתן, תחילה בבגדד (בשנים 1948-1950) ואחר כך בישראל (בשנים 1950-1956), כפליט, גם אם פליט יהודי'. Rony E. Gabbay, *A Political Study of the Arab-Jewish Conflict: The Arab Refugee Problem (A Case Study)*, Geneva and Paris 1959, p. vi

12 שם, עמ' v.

13 שם, עמ' 30. על הטעון בנוגע לתוצאותיה של 'העבודה העברית' ראו Gershon Shafir, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914*, Cambridge 1989

14 גבאי (לעיל, הערה 11), עמ' 25.

שאלת הפליטים

גבאי הפנה את הזרקור אל אירועי 1948 ואל בעיית הפליטים הפלסטינים, וגם כאן ניסה לאמץ גישה מאוזנת דומה. הוא התווה שלושה שלבים במנוסת הפלסטינים (מדצמבר 1947 עד מרס 1948, מאפריל עד 15 במאי 1948, ואחרי 15 במאי), וביקש להסביר את ההתפתחויות כתוצר של גורמים סיבתיים רבים שמקורם בשני הצדדים, היהודי והערבי. בסופו של דבר, קבע גבאי, 'המלחמה בארץ ישראל נכפתה' על היהודים.¹⁵ הוא נטה לתאר את הערבים כצד אלים ובלתי ממושמע יותר מהצד היהודי. במקביל דחה את הנרטיב ההולך ומתגבש (שבאחד ממקורותיו המוקדמים נדון בהמשך), שעל פיו הפלסטינים נמלטו מארצם בפקודת מנהיגיהם. 'האפשרות שאנשים כאלה, שהיו צמודים מאות שנים לאדמתם, לבתייהם ולכפריהם, ישתכנעו מדברי מנהיגיהם לעזוב את הסביבה היחידה שהכירו', כתב, 'אינה מתקבלת על הדעת'. גורם מרכזי ביציאה המונית זו היה הלורך הרוח של הפלסטינים שנמלטו בעקבות מנהיגיהם, 'באימה ובהלה, לנוכח סיפורים אמתיים או דמיוניים על מעשי זוועה ואכזריות'.¹⁶ גבאי ייחס אווירה זאת לשילוב של 'השימוש הרב שעשו יהודים בלוחמה פסיכולוגית' עם טענות מופרזות מצד הערבים על מעשי אכזריות של היהודים.¹⁷

אבל במשוואה היה גורם משמעותי נוסף: גירוש הפלסטינים בידי כוחות יהודיים. גבאי טען כי בשלב השני (אפריל-מאי 1948) היו מקרים מעטים ביותר שבהם גירשו היהודים את האוכלוסייה הפלסטינית.¹⁸ ובכל זאת, בסתירה לאפיון זה, ציין: 'במקרים רבים, כמו במהלך הקרב לפריצת הדרך לירושלים, כבשו כוחות יהודיים כפרים ערביים, גירשו את תושביהם ופוצצו את המקומות שאותם לא רצו ליישב בעצמם, כדי שאויביהם לא יוכלו לחזור ולהתיישב בהם, ולהשתמש בהם כעמדות נגדם'.¹⁹ הטקטיקה החדשה, שהתפתחה ככל הנראה בשלבים הראשונים של המאבק על הדרך לירושלים, באפריל ומאי 1948, סייעה לשינוי המצב לטובת היהודים – ובמקביל ערערה את 'האחיזה הערבית המיסטית בארץ ישראל'.²⁰ היא מילאה תפקיד חשוב גם בהפעלת מה שגבאי כינה 'שינוי רדיקלי' במדיניות אחרי הכרזת העצמאות של מדינת ישראל ב-14 במאי – וההתקפה שבאה בעקבותיה של מדינות ערב השכנות. בן-גוריון נתן ביטוי לגישה חדשה זו בישיבת הממשלה ב-16 ביוני 1948. לא היהודים יזמו את המלחמה,

15 שם, עמ' 98.

16 שם, עמ' 96.

17 שם, עמ' 110.

18 שם, עמ' 97. גבאי טען כאן (עמ' 91) כי 'שני המקרים היחידים של מעשי זוועה שעשו היהודים, בקטמון ובדיר יאסין', סתרו את המדיניות היהודית הרשמית שדרשה 'לא לסלק ערבים מפלסטין'.

19 שם, עמ' 92-93.

20 שם, עמ' 77.

אמר, אלא 'יפו היא שעשתה מלחמה בתל אביב. אסור שדבר זה יחזור'. הוא פסק: 'יפו תהיה עיר יהודית'.²¹

לפי גרסתו של גבאי, עד לאותו שלב הכריזו המנהיגים היהודיים על רצונם בדוקטור הרמוני עם הערבים; אך מכאן ואילך 'לא היה עוד מקום ל"שכנוע הגיוני", או לפנייה אל האחים הערבים להישאר וליהנות מטוב הארץ'.²² היהודים לא רק עודדו את הפלסטינים ושדלו אותם לעזוב את בתיהם, אלא לפעמים, העריך גבאי בזהירות, 'אילצו אותם להימלט לארץ ערבית'.²³

התייחסויותיו של גבאי לגירוש הן חלק מניסיונו להציג הסבר רב-סיבתי למנוסת הערבים. ניסוחו הוא תמציתי וניכרת בו תחושה של אי-נחת. עם זאת, מחקרו הוא ניסיון חשוב לסלק את ענן המיתולוגיה שהעיב על שטחה של ארץ ישראל ב-1948. מפתיע אפוא שעבודתו לא עוררה בשעתה תגובות רבות יותר וכמעט שלא הגיעה למודעות הציבור הישראלי, אף לא לשיח האקדמי, מאז ועד היום.²⁴ דומה שהחומר הגולמי של הזיכרון של 1948 בישראל ובעולם היהודי התגבש במהלך עשר השנים הבאות והניב נרטיב שלא הצליח להטמיע בתוכו כל סטייה מהתיאור המקובל של מנוסת הערבים. אחת השאלות שהעסיקו את גבאי בפרק החמישי של ספרו היא החזרת הפליטים לבתיהם. למרות ההנחה ההגיונית שמדינות ערב רצו בכך בלהט ומדינת ישראל התנגדה בתוקף, התמונה האמתית מורכבת יותר. גבאי אמנם דן בנושא במידה מסוימת, אבל חוקר יהודי נוסף, דן פריץ, בדק אותה ביתר פירוט בעבודת הדוקטור שהגיש לאוניברסיטת קולומביה ב-1955 (שראתה אור בספר *Israel and the Palestine Arabs*, בשנת 1958).

פריץ, יליד ארצות הברית, למד באוניברסיטה העברית בירושלים מיד אחרי מלחמת העולם השנייה, ובאותם ימים התיידד עם מייסדו ונשיאו של המוסד, יהודה לייב מאגנס, שלו הוא גם הקדיש את הספר. מאגנס, כידוע, היה פציפיסט שהרבה לפעול לקרב בין ערבים ליהודים וקרא להקמת מדינה דו-לאומית בארץ ישראל. הכבוד שרחש פריץ למאגנס ולרעיונותיו גרם לו לחפש פרספקטיבה מאוזנת, בנוסח גבאי, כשהוא דן במעמדם של הפלסטינים הן בתוך גבולות ישראל והן מחוץ להם. בתארו את שאלת

21 שם, עמ' 108-109.

22 שם, עמ' 108.

23 שם, עמ' 108-109.

24 יוצאים מן הכלל בולטים הם אבי שליים ובני מוריס, שהצביעו אמנם על מגבלות התייעוד שניצבו בפני גבאי בשנות החמישים, אך הכירו בחשיבות ספרו וכינו אותו 'חלוצי' ו'הישג מרשים' בהתאמה. ראו, Avi Shlaim, 'The Debate about 1948', *The International Journal of Middle Eastern Studies* 27 (1993), p. 289; Benny Morris, 'The New Historiography: Israel and its Past', *1948 and After: Israel and the Palestinians*, Oxford 1990, pp. 16-17

שאלת הפליטים

הפליטים הוא הזכיר את עמדות שני הצדדים – מכאן טענת היהודים, שהמנהיגים 'עודדו את הערבים או הורו להם לעזוב את בתיהם', ומנגד טענת הערבים, כי 'הפליטים סולקו מבתיהם בשל הטרור שהפעילו כוחות הצבא הישראליים'.

פרץ הודה כי 'יש מידה של אמת בשני ההסברים', והוסיף כי 'מעשי זוועה, שעוררו פחדים עמוקים והתנגדות, בוצעו על ידי שני הצדדים כחלק ממעשי הלוחמה'.²⁵ אבל מטרתו המרכזית לא הייתה 'לקבוע את מקורה של בעיית הפליטים או את האחראים לה',²⁶ אלא לעסוק במצוקתם של העקורים, תוך התמקדות בתגובות האו"ם, מדינות ערב וישראל. פרץ הקדיש פרקים אחדים לשאלת השיבה של הפליטים, כשהוא נעזר בקשריו בישראל ובעולם הערבי וביכולתו לקרוא את העיתונות בשפה העברית ובשפה האנגלית. בין היתר ניתח את ההצעה קצרת הימים שהעלתה ישראל בוועידת לוזאן באביב 1949, לפיה תישקל החזרתם של כ-100,000 ערבים (לאמתו של דבר היה המספר קרוב יותר ל-65,000 נפש) – וכן, מאותה תקופה, את 'תכנית עזה' שנועדה להחזיר כ-200,000 פליטים (ועוד כ-70,000 תושבים) מעזה למדינת ישראל.²⁷ פרץ בחן בפירוט לא רק את היעדר הנכונות מצד הערבים לקבל את ההצעות הללו, אלא גם את משחק הגומלין בין הלחץ שהפעילו האמריקנים על ישראל לקבל מספר מסוים של פליטים ללחץ הפוליטי הנגדי בישראל. מחקרו מאיר כמה תופעות מעניינות.

ההתנגדות בישראל להצעת ה-100,000 לא נבעה אך ורק מן החשש מפני שיבת הפליטים. אותם גורמים שפרץ כינה 'קיצוניים לאומיים', תוך הפרה של גישתו הניטרלית המוצהרת – כלומר, מפלגת חרות בראשות מנחם בגין ומפלגת הלוחמים של אנשי לח"י לשעבר – גרסו כי לפליטים אין שום זכות לדרוש את השבתם. אבל הוא ציין גם את ההתנגדות בצד השמאלי של המפה, במפ"ם ובמק"י, שתמכו עקרונית בהשבתם של פליטים 'שוחרי שלום' ובמיוחד של 200,000 הפליטים מעזה, אבל לא חסכו מישראל גינויים על כניעתה ל'אימפריאליזם האמריקני'.²⁸ מכאן עבר פרץ ותיאר את המקרים הספורים שבהם הוחזרו פליטים, כמו למשל 72 ערבים ששבו מלבנון בדצמבר 1949, ואלפי פליטים שהוחזרו במסגרת התכנית לאיחוד משפחות שעליה הוכרו באפריל 1950.²⁹ באופן זה הוא הראה, כי החזרתם של הפליטים הייתה מונחת על סדר יומה של האליטה הפוליטית והדיפלומטית בישראל ונדונה בגלוי בדיוני הממשלה ובעיתונות – אם כי ההצעה הישראלית מרחיקת הלכת ביותר לא התקרבה כלל לדרישותיהן המינימליות של מדינות ערב.

Don Peretz, *Israel and the Palestine Arabs*, Washington 1958, p. 6 25

שם, עמ' 4. 26

שם, עמ' 41. 27

שם, עמ' 44-45. 28

שם, עמ' 54. 29

לצד מחקריהם של גבאי ופרץ מעניין להציג חוקר יהודי שלישי, שפרסם בשנות החמישים ספר באנגלית על שאלת הפליטים – החוקר האמריקני ממוצא רוסי, יוסף שכתמן. שכתמן נודע בישראל כמי שכתב ביוגרפיה אוהדת על ז'בוטינסקי, כרוויזיוניסט מושבע (שכתב את תולדות התנועה הרוויזיוניסטית), וגם כמומחה לחילופי אוכלוסין ולטרנספר. ספריו שפורסמו במחצית השנייה של שנות הארבעים, *European Population Transfers, 1939–1945* ו-*Population Transfers in Asia*, סיפקו זווית השוואתית רחבה על תנועתם הכפויה של מיליוני בני אדם במאה העשרים. השילוב בין תחום המומחיות המקצועי שלו לבין להטו הציוני-רוויזיוניסטי הניע את שכתמן לכתוב ספר על הפלסטינים, שהתפרסם ב-1952 בשם *The Arab Refugee Problem*. השוואה בין ספר זה לתיאור המאוחר יותר של גבאי מגלה דמיון מפתיע ביניהם. ראשית, שניהם הצביעו על שלוש תקופות דומות בתהליך היווצרות בעיית הפליטים. שנית, הם הזכירו מגוון רחב של 'סיבות וגורמים אחראים' למגוסת הפלסטינים. שלישית, שכתמן וגבאי (ומבחינה זו גם פרץ) זיהו את 'פסיכוזת הפחד' כגורם המרכזי למגוסה.³⁰

אלא שכאן מסתיים הדמיון. ראינו כי גבאי כלל בין 'הסיבות והגורמים האחראים' ליציאה ההמונית את הלוחמה הפסיכולוגית, ואפילו מקרים של גירוש ערבים בידי יהודים. שכתמן, לעומת זאת, דבק במוטיב אחד ויחיד: האחריות מוטלת על הצד הערבי, ועליו בלבד. אין אצלו רמז לאחריות כלשהי של הצד היהודי בשום צורה ואופן. וליד ח'לידי טוען כי שכתמן הוא האחראי העיקרי לטענה כי הערבים נמלטו מארץ ישראל בתגובה על שידורי מנהיגיהם שהורו להם להימלט (כדי לסלול את הדרך לצבאות ערב).³¹ אם אכן היה שכתמן המנסח העיקרי של טענה זו ואם לאו, ברור שביקש לקדם את רעיון אחריותם הבלעדית של הערבים והיה גם מוכן להציע את שירותיו לממשלת ישראל. יפעת וייס הוכיחה כי שכתמן מילא תפקיד חשוב בהכנת הרקע התאורטי לוועדת הטרנספר שמינתה ממשלת ישראל באוגוסט 1949.³² זאת ועוד, מקורות ארכיוניים מלמדים על קשריו של שכתמן עם נציגים דיפלומטיים ישראלים,

30 Joseph B. Schechtman, *The Arab Refugee Problem*, New York 1952, pp. 1–13

31 במאמר מ-2005 (שהוא גרסה מורחבת של מאמר מ-1959), ציין ח'לידי כי בשנת 1949 כתב שכתמן שתי חוברות עבור מרכז המידע הישראלי בניו יורק, ובהן טען כי מנהיגי ערב משדרים פקודות פניוני – טענה שאף שימשה לדבריו בסיס להצעה שהגישו לאו"ם 19 אמריקנים בולטים בדצמבר 1951. ראו, *The Arab Refugee Problem: How It Can be Solved*, proposals, submitted to the General Assembly of the United Nations, 1951. ח'לידי ביקש לסתור טענה זו בעזרת מסמכים המלמדים כי הן הוועד הערבי העליון הן מדינות ערב השכנות רצו שהאוכלוסייה המקומית תישאר בארץ ישראל. ראו, Walid Khalidi, 'Why Did the Palestinians Leave, Revisited?' *Journal of Palestine Studies* 34, 2 (2005), pp. 43–44

32 יפעת וייס, ואדי סאליב: הנוכח והנפקד, ירושלים תשס"ז.

שאלת הפליטים

לרבות שר החוץ משה שרת, וכן אבא אבן ואליהו אילת – שלהם הציע את שירותיו בשנים 1948–1951, כמומחה מביקש ליישוב אוכלוסיות.³³

במרכז תפיסתו בשאלת הפליטים נמצאת שורה של הבחנות יסוד בין יהודים לערבים, בין מערב למזרח, בין טוב לרע. 'יש לזכור', טען שכטמן, 'שסגנון הלוחמה הנהוג בקרב עמי ערב שונה לחלוטין מזה המוכר במערב'. בעוד המערב, מחנה שכטמן כולל בו את היהודים, יוצא למלחמה בצורה מכובדת, מתוך דאגה לחיי אזרחים, 'הלוחמה הערבית נגד היהודים בארץ ישראל [...] התאפיינה תמיד בהרג חסר הבחנה, בפגיעה, באונס, בביזה ובשוד'.³⁴ נורית גרץ זיהתה את ההבחנה האונטולוגית הזאת כאחד מעמודי התווך של הנרטיב הישראלי על 1948, לפיו הגיבור הישראלי מייצג את המערב העומד 'מול מזרח אסיאתי, פרימיטיבי ואכזר'.³⁵

הבחנה חדה זו המשיכה להיות עיקרון מארגן בנרטיב הלאומי הישראלי עוד עשרות שנים. במחקרו החשוב על התפתחותו ההיסטורית של הנרטיב ציין יעקב ידגר כי עשרים שנה מאוחר יותר, בעיצומה של מלחמת 1967, חזר מוטיב התוקפן הערבי הפראי למרכז תשומת הלב של הציבור בישראל. מוטיב זה המשיך לצוץ בנרטיב הלאומי הישראלי, לפעמים בצורה הפוכה דווקא, כפי שהראה ידגר, למשל כאשר רוצחו של יצחק רבין ותומכיו נתפסו כ'מעין "דגם משופר" של האב טיפוס הערבי-חבלני'.³⁶

מנקודת מבט ארוכת טווח זו, דומה שלהשקפותיו המוקדמות של שכטמן על הפליטים ועל האופי הערבי יש שורשים עמוקים במודעות ההיסטורית הישראלית; עמוקים אף מנקודות המבט המאוחרות יותר, של גבאי ופרץ, שהקדימו את זמנו. עם זאת, כבר לאחר מלחמת 1948 היו השקפות סותרות על בעיית הפליטים, ונערכו בישראל דיונים פתוחים על גירוש הפליטים ועל סיכויי השבתם. כדאי לזכור בהקשר זה את נושא מאמרה של אניטה שפירא שבו פתחנו, הסיפור 'חרבת חזעה' של ס. יזהר. הסיפור, שחשף ללא כחל ושרק מעשי גירוש שביצע צה"ל, הגיע לציבור רחב ועורר פולמוס משולהב זמן קצר אחרי פרסומו. אבל תיאור בדיוני זה לא היה בשום אופן המקור היחיד להתמודדות עם נושאים רגישים כאלה.

33 התכתובת בין שכטמן לאותם אישים נמצאת בארכיון מכון ז'בוטינסקי, P.227-10/2. תודתי לד"ר אופירה גראויס קובלסקי על עזרתה באיתור חומרים אלה.

34 שכטמן (לעיל, הערה 30), עמ' 5.

35 ראו, נורית גרץ, שבויה בחלומה: מיתוסים בתרבות הישראלית, תל אביב 1995, עמ' 38, מצוטט אצל יעקב ידגר, הסיפור שלנו: הנרטיב הלאומי בעיתונות הישראלית, חיפה תשס"ד, עמ' 49.

36 שם, עמ' 49, 166. ידגר גם מראה (עמ' 105–106) כיצד, בתהליך הפוך, תוארו בתקשורת הישראלית אזרחיה הערבים של ישראל מצד אחד ופליטים ערבים ממלחמת לבנון השנייה, במידה מסוימת של אהדה, כאנשים המזכירים יהודים גלותיים אומללים.

בקיץ 1948 התפתח דיון בשאלת הגירוש בקרב גורמים פוליטיים בישראל. בני מוריס עקב אחר ההתייחסות הזניחה לסוגיה בשורות מפא"י, אם כי הוא הזכיר שיחה שהתקיימה בין יוסף שפרינצק לשמואל יבנאלי ב־24 ביולי, שבה ביטא יבנאלי את החשש כי היהודים, אחרי אלפי שנות רדיפות, נעשו עתה 'עבד כי ימלוך' (תהלים ל, 22). ביטוי זה, שהופיע בכתבים ציוניים מוקדמים העוסקים ביחסים בין יהודים לערבים (למשל אצל אחד העם ויצחק אפשטיין), הניע את יבנאלי להציע את החזרתם של הערבים שלא השתתפו בלחימה.³⁷

קריאות מסוג זה, ציין מוריס, נשמעו בדיוני הוועדה הפוליטית של מפ"ם. כמה מחברי המפלגה, כשלא יצאו חוצץ נגד האימפריאליזם האמריקני, הביעו חשש עמוק מפני פעולתו של הצבא הישראלי החדש מול הערבים המקומיים. הם שאלו אם, היכן ומדוע התרחש גירוש. אחד הביטויים החריפים ביותר לתחושה זו נשמע מפי אליעזר פראי (פרי), עורך ביטאונה של מפ"ם, 'על המשמר', שהצהיר כי 'בין טובי חברינו נתגנבה המחשבה שמא אפשר גם מבחינה פוליטית להגשים את רכוזינו בארץ ישראל בשיטה ההיטלריסטית הנאצית'.³⁸ בינתיים פורסמו ב־30 ביולי ב'על המשמר' דברים שאמר מנהיג המפלגה, מאיר יערי, בכינוס של חברי הקיבוץ הארצי שעמדו לפני גיוס לצה"ל. הוא התריע על כך שבקרב חברים בשומר הצעיר קיימת מזיגה משונה של רגשות אנטי־אימפריאליסטיים ראויים, ולחילופין של שנאה גזענית מטרידה. אותה שנאה גרמה לכמה מהם לטעון, כפי שציין ברתיעה ניכרת, כי 'לא אנו גרשנו אותם. הם ברחו מרצונם. גבולותינו מצומצמים בלאו הכי. וכי לא נירש אותם מאחר שהם נישלו עצמם במו ידיהם? למה לא ננקה את השטח ולא נחטוף את ההודמנות הבלתי מצויה?' יערי סיכם ואמר, כי יש להתנגד בכל מחיר ל'גידולי פרא' כאלה של הרוח והמחשבה.³⁹ יומיים אחר כך פרסם 'על המשמר' מאמר של אלכסנדר פרג, שלא דן ישירות בשאלת הגירוש, אך הדגיש כי 'רובם המכריע של הכפריים לא שיתפו פעולה עם הפולשים ואת יושבי הכפרים הללו עלינו לקבל במדינתנו כאזרחים שווי זכויות'.⁴⁰ לא נכון יהיה לומר שאלה היו נקודות המבט הנורמטיביות בשיח הציבורי הישראלי

37 בני מוריס, 'מפא"י, מפ"ם והבעיה הערבית ב־1948', הנ"ל, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947–1949, תל אביב תשנ"א, עמ' 428–458.

38 שם, עמ' 443.

39 מאיר יערי, 'כי תצאו למלחמה', על המשמר, 30.7.1948. מוריס הביא גרסה מעט שונה של דברים אלה. מוריס (לעיל, הערה 37), עמ' 444.

40 אלכסנדר פרג, 'מדינת ישראל והכפר הערבי', על המשמר, 1.8.1948. ראו גם את מאמרי, 'Simon Rawidowicz on the Arab Question: A Prescient Gaze into the "New History"', Lauren B. Strauss and Michael Brenner (eds.), *Mediating Modernity: Challenges and Trends in the Jewish Encounter with the Modern World, Essays in Honor of Michael A. Meyer*, Detroit 2008, pp. 143–167

שאלת הפליטים

או אפילו ב'על המשמר' השמאלי. אבל גם אין זה מדויק לטעון כי דעות אלה לא הושמעו כלל. הן הופיעו בדיוני הכנסת, בדיונים מפלגתיים וממשלתיים, בתיאורים ספרותיים דוגמת סיפורו של יזהר, וכן בכתבות עיתונאיות – למשל, הדיון המפורש של אורי אבנרי בעוללות שנגרמו בזמן המלחמה לערבים בספרו שפורסם ב־1950, 'הצד השני של המטבע'.⁴¹ וכפי שראינו לעיל ב'על המשמר', הוויכוח על הגירוש ועל החזרת הפליטים מצא את דרכו גם לעיתונות הישראלית. אמנם רוב התיאורים בעיתונים ישראלים הכחישו את הגירוש או התעלמו ממקרים של גירוש, ודחו את רעיון השיבה ברוח שהתווה שכטמן, אבל בעיתונים כמו 'על המשמר', 'קול העם' הקומוניסטי ואפילו 'הארץ' אפשר למצוא יותר מכמה תיאורים חריגים.

ברצוני להתמקד בקצרה במקור מעניין ועשיר במיוחד מבחינה זו – 'נר', ביטאון של איחוד, אגודה שהקימו ב־1942 מאגנס וכמה מעמיתיו כממשיכת דרכה של אגודת ברית שלום ושל ארגונים שונים שפעלו מאז ימי ברית שלום למען פיוס בין ערבים ליהודים. 'נר', בעריכתו של פעיל התרבות הציוני הוותיק והעיתונאי ר' בנימין (יהושע רדלר פלדמן, שפרסם ב'נר' מאמרים גם תחת השם 'יהושע התלמי'), לא זכה לקהל קוראים רחב. אפשר לשער כי מספר מגויי היה מאות ספורות בלבד. הוא החל להופיע ב־1950 וכלל מאמרים מקוריים על מצב הציונות אחרי 1948, קטעים מתוך עיתונים ישראלים מימין ומשמאל, ומבחר מאמרים פרי עטם של יזהר, אבנרי וכותבים ביקורתיים אחרים. לענייננו, ב'נר' פורסמו מאמרים שהזכירו במפורש מקרים של גירוש ערבים מכפריהם בידי כוחות היהודים. בשנה הראשונה בלבד הופיעו בו כתבות קצרות, שכמה מהן נלקחו מביטאונים אחרים, על גירושים שהתרחשו בברעם, בעבאסה ובאבו גוש.⁴²

אחד המניעים המרכזיים לנכונותו של 'נר' לאזכר אפיזודות מסוג זה היה להראות שהן אינן מסייעות להגשמת הציונות, ובעצם משקפות סטייה חמורה מדרכה. התורמים הבולטים למאמרים שראו אור ב'נר', כמו ר' בנימין, מרטין בובר, ארנסט סימון, נתן חופשי ומאיר פלסנר, האמינו כי הניסיון ההיסטורי של היהודים נטע בהם את ההתניה להזדהות עם הערבים העקורים, ולא להתייחס אליהם בחוסר הגינות. יותר מכך, הם האמינו בציווי המוסרי היהודי לכבד את הזולת המתבטא בעיקרון הנודע שקבע הלל הזקן (וישוע), 'ואהבת לרעך כמוך'. הדחף המוסרי העז שהניע את החבורה הזאת

41 אורי אבנרי, הצד השני של המטבע, תל אביב 1950.

42 'קול מן העדה המרוניטית', נר 1, 1 (3.1950), עמ' 8; 'לפרשת רבסיה', שם 1, 2 (3.3.1950), עמ' 8; 'ק' מנחם, 'לפרשת ע'בסיה', שם 1, 3 (17.3.1950), עמ' 5; 'נ' חפשי, "בין שבועיים"', שם 1, 12-13 (28.7.1950), עמ' 5-7. על ברעם ראו גם צייטטה מתוך עיתון 'הארץ', במאמרו של יעקב אביאל, 'הפרשה העגומה כפר ברעם', נר 5, 6-7 (4-3.1954), עמ' 15-17. תודתי לד"ר הלל איל על סיועו המחקרי בסריקת הביטאון 'נר' וכתבי עת ישראלים אחרים.

וששורשיו המובהקים נעוצים בציונות הרוחנית, דרבן אותה לתמוך במדינה דו־לאומית לפני 1948. אחרי 1948 מיקדה הקבוצה את מרצה בדרישת צדק לערבים בתוך המדינה החדשה – ולפליטים שמחוץ לגבולותיה.

ברוח זו הופיעו ב'נר' בשנותיו הראשונות מאמרים רבים (מקוריים ובהדפסה חוזרת) בשאלת השיבה של הפליטים, שנכתבו בידי ב' אברהם, מ"ר כהן, טוביה כהן, ג'ון קמחי, שמעון שרשבסקי, משה סמילנסקי ור' בנימין עצמו. לא כולם תמכו בהשבת הפליטים, אבל כתב העת שימש זירה שהציבה את השאלה במוקד הדיון. ר' בנימין פתח את הגיליון השני של 'נר' בהצהרה, כי המשימה הדחופה של השבת הפליטים נשענת על ארבעה עקרונות: ראשית, האחווה האוניברסלית של האנושות כולה. שנית, 'ואהבת לרעך כמוך'. שלישית, הרעיון שהיהודים והערבים הם חלק מאותה משפחה שמית. רביעית, האמונה שזכותו המקודשת של עם על אדמתו אינה בטלה בעקבות עויבת הארץ, אם מאונס ואם מרצון.⁴³ לאורך שנות החמישים קרא ר' בנימין להחזרת 250,000 פליטים, וצירף לטענתו המוסרית המוכרת את הרעיון שהפליטים יעניקו למדינת ישראל תנופה כלכלית (במיוחד בתחום החקלאי).⁴⁴ הפילוסוף עקיבא ארנסט סימון, איש האוניברסיטה העברית בירושלים ופעיל שלום ותיק, קרא ב־1954 לחידוש ההצעה הישראלית קצרת הימים שהעלה משה שרת בלואן ב־1949 להחזיר 100,000 פליטים – נושא שנכלל בהצעת שלום שפרסם ד"ר היינריך שטראוס ב'נר' באותה שנה.⁴⁵ בקרב קהל קוראיו המצומצם היה 'נר' מגדלור של מצפון שדחה את התרבות הרווחת בישראל – תרבות של פחד, של מיליטריזם ושל חוסר רגישות למצוקתם של הערבים. כתב העת לא הגביל את עצמו לשאלת הפליטים והקדיש גיליון שלם לחוק רכישת מקרקעין (1953) של הכנסת ולהחרמת רכוש של ערבים בישראל תחת הכותרת 'אנו מאשימים', הד ברור לאמיל זולא (שנזכר לא פעם ב'נר' כמופת לאומץ לב ואמונה).⁴⁶ שנה לאחר מכן פרסם מאיר פלסנר ביקורת חריפה על שבועון הילדים 'הארץ שלנו', בשל מה שהוא כינה צביעות מוסרית ואמנויה היסטורית (נוכח העוולות שנגרמו לערבים) לרגל יום העצמאות השישי ב־1954.⁴⁷

כתב העת 'נר' הכיל שפע אידאליזם מוסרי יהודי, ביקורת נוקבת על ההתנהגות הפוליטית בישראל ודיווחים קצרים על גירושם של תושביה הערבים לשעבר של ארץ

43 ר"ב, 'לשאלת יחסנו לפליטים הערבים', נר 2, 1-2 (27.10.1950), עמ' 3-4.

44 'לבעיית הפליטים הערבים', נר 2, 3-4 (1.12.1950), עמ' 12. שמעון רבידוביץ השמיע טענה דומה בקריאתו להשבת הפליטים. ראו מאירס (לעיל, הערה 6), עמ' 126.

45 ראו א"ע סימון, 'ישראל לאן', נר 5, 6-7 (3-4.1954), עמ' 2-5. ראו גם את הצעת שטראוס, נר 6, 3-4 (1.1955-12.1954), עמ' 2-5.

46 נר 4, 7-8, 4.1953.

47 מ' פלסנר, 'מכתב גלוי לעורך "הארץ שלנו"', נר 5, 9 (6.1954), עמ' 7-9.

שאלת הפליטים

ישראל ועל האדישות למצוקתם. קל לפטור בזלזול את כותבי המאמרים של כתב עת זה כקבוצה שולית, שלא השכילה להבין את הרגע ההיסטורי שבו חיה המדינה הצעירה. לחלופין, אפשר להעלותם על נס כמצפן המוסרי של ישראל ושל הציונות. בכל מקרה אי-אפשר לומר שכותביו וקוראיו של 'נר' לא היו מודעים להתרחשויות ולמעשים, שלימים נתפסו בעיני רבים כתגלית בלעדית של קבוצת חוקרים מאוחרת הרבה יותר, ההיסטוריונים החדשים.

דיון ראשוני זה ב'נר' ובכתיבתם האקדמית של גבאי ודן פרץ רק פותח את הדיון בנקודה שבה עלי לסיים. מה היה ידוע על הקשים שנלוו להקמת המדינה? מה נשכח? ומתי? אניטה שפירא, במאמרה על 'חרבת חזעה', מציינת כי 'מה שהיה מקובל כעובדה גלויה בראשית שנות החמישים, היה כמעט ל"סוד מדינה", שהיו לו, כמובן, אלפי "שותפי סוד"⁴⁸. נחוץ מחקר נוסף, ובמיוחד מיפוי קפדני של העיתונות הישראלית, כדי לעקוב אחר גלישה זו מהכרה ברורה אל תהום הנשייה.

לקראת סיום אזכיר כמה גורמים שעמדו ברקעו של תהליך זה. ראשית, מדינת ישראל מצאה את עצמה בשנותיה הראשונות נצורה מול איומים צבאיים דוחקים, אתגרים כלכליים והגירה המונית, שתוצאתם הייתה התמקדות בהישרדותם של היהודים וברווחתם, ולא במצוקתם של הערבים. חשיבות מיוחדת נודעה לשאלת העלייה, כפי שהדגישה אניטה שפירא באוזני העולים החדשים לא ידעו הרבה על ההיסטוריה של המולדת שאליה העתיקו את חייהם, ולפיכך קשה היה לצפות מהם לשמר זיכרונות על משהו שלא חוו משרם. זאת ועוד, כשאנו חושבים על התגבשות הזיכרון הקיבוצי הישראלי בשלב מוקדם זה, אפשר לשאול גם אם את מקומו של נרטיב העקירה הפלסטינית, המקוטע והשנוי במחלוקת בשנים הראשונות אחרי המלחמה, תפס מתחילת שנות החמישים ועד אמצען סיפור של סבל גדול עוד יותר, סיפור השואה. בואם של ניצולי השואה לישראל עימת את היהודים עם תהומות החורבן של עמם, על כל הדינמיקה הפסיכולוגית המורכבת בין הגולה למולדת. סביר להניח שהישראלים התקשו להזדהות עם גורלם של הפליטים הערבים או לגלות אמפתיה אליהם.

ארנסט רנאן, זכור, ראה בשכחה גורם מכונן בהתגבשותה של אומה. אניטה שפירא, מצוידת ביושר אינטלקטואלי, במיומנות כתיבה ובגורם ההפתעה (לנוכח מעמדה בממסד ההיסטוריוגרפי), יצאה לנתח את פעילות הגומלין בין זיכרון לשכחה בתודעה ההיסטורית הישראלית, במאמרה המנתח בהרחבה את 'חרבת חזעה' של יזהר. אנו חבים לה רבות על כך, וטוב נעשה אם נלך בעקבותיה. שכן כדי להבין טוב יותר מה קיים בזיכרונה הקיבוצי של אומה, יש צורך בצעד הקשה אך המזכך של העלאת הנפקדים אל פני השטח.

48 שפירא (לעיל, הערה 2), עמ' 36.

